

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TAQLID SO'ZLARNING O'RGANILISHI

Mamatmo'minov Turg'un Anorboyevich¹,

Mengboyev Sherniyoz Xuurram o'g'li²

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabalari

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6568089>

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 01-may 2022

Ma'qullandi: 10- may 2022

Chop etildi: 20- may 2022

KALIT SO'ZLAR

Turkiy tillar, O'zbek tili,
grammatika, taqlid
so'zlar

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola zamonaviy o'zbek tilida taqlid so'zlarning o'rganilish jihatlarini yuzasidan ayrim tahlillarga bag'ishlanadi va bu borada xususiy xulosalarni taqdim etadi. Turkiy tillar tilshunosligida taqlid so'zlarni o'rganishga bag'ishlangan maxsus ishlar o'tgan asrning yigirmanchi yillaridan keyin yuzaga kelgan va turkiy tillarning ko'pchiligida taqlidiy so'zlar kategoriyasi u yoki bu darajada ishlangan. O'zbek tilshunosligida esa bu masala 60-yillargacha alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan emas. O'sha paytgacha o'zbek tili bo'yicha yozilgan grammatikalarda va qo'llanmalarda taqlidiy so'zlarga juda kam o'rin berilgan va ularning ko'pchiligida taqlidiy so'zlar undov so'zlarning ajralmas qismi sifatida ko'rsatilar edi.

Bugungi kunda barcha sohalar qatorida o'zbek tilshunosligida qator o'zgarish va yangilanishlar yuz bermoqda. Bu o'zgarishlar, albatta, jamiyat taraqqiyotining rivojlanishidan darak beradi. Bugun o'zbek tilini yaxlit bir tizim sifatida o'rganish, uning mantiqiy madaniyatini zamon talablari darajasiga ko'tarish hayotimizning eng asosiy tarkibiy qismiga aylandi. Qisqa davr ichida o'zbek tilshunosligi sezilarli darajada muvofaqqiyatlarga erishdi. Lisoniy birliklarni yangidan yangi metod va usullar asosida tadqiq etish, ularning til tizimidagi tutgan o'rnini yoritib berish oldimizga turgan eng asosiy vazifalardan biridir. Uzoq yillik tarixga ega O'zbek tili hozirgi shaklga, qoidalariga, ko'rinishiga kelishida

bir necha olimlarning xissalari kattadir. Xususan, tilimizdagi taqlid so'zlar borasidagi tilshunoslik qoidalari va shakllari ham ko'plam tilshunos olimlarning uzoq yillik izlanishlari natijasidir.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab taqlidiy so'zlar masalasi olimlarimiz e'tiborini o'ziga tortdi. Ular mavzu ustida ma'lum darajada kuzatishlar olib borib, u yoki bu holatdagi o'z fikrlarini o'rta tashladilar. Jumladan, A.N.Kononov «O'zbek tili grammatikasi» asarida taqlidiy so'zlarni undovlarning bir ko'rinishi deb ko'rsatsa, 1956-yili nashr qilingan «Hozirgi turk adabiy tilining grammatikasi» asarida ularni alohida so'z turkumi qilib ajratadi. Demak, A.N.Kononov oldingi asarlarida

tasviriy soʻzlarni undovlarning bir turi sifatida koʻrsatsa ham, 1956-yili ularni mustaqil soʻz turkumi qilib ajratish kerak, degan xulosaga keladi va «Hozirgi oʻzbek adabiy tili grammatikasi» asarida bu xulosasini qatʼiy bayon qiladi.

Yuqoridagilarga qoʻshimcha tariqasida, A.Gʻulomov oʻzining maktablar uchun tuzgan darsliklarida, «Oʻzbek tili morfologiyasiga kirish» asarida taqlidiy soʻzlarni undovlarning bir turi sifatida koʻrsatsa-da, 1957-yil avgustida maktablarda oʻzbek tilini oʻqitishni yaxshilash masalalari boʻyicha oʻtkazilgan respublika konferensiyasida qilgan maʼruzasida taqlidiy soʻzlarni ayrim tur qilib ajratish lozimligini alohida qayd qiladi. U.Tursunov va J.Muxtorov, S.Mutallibov, S.Usmonovlar oʻz asarlarida tasviriy soʻzlarni undovlardan ajratib, alohida soʻz turkumi sifatida qaraydilar. S.Mutallibov 1956-yili «Oʻqituvchilar gazetasi»da taqlid soʻzlar toʻgʻrisida maqola eʼlon qildi. Bu maqolada tovushga taqlid soʻzlar ham, obrazli soʻzlar ham tovushga taqlid soʻzlar termini bilan ataladi. Ishda ancha chalkash fikrlar ham aytilgan.

Ammo ushbu keltirilgan fikrlarga S.Mutallibov keyinroq nashr qilgan ocherklarida bu masalaga aniqliklar kiritdi. Lekin har ikkala ishda ham tasviriy soʻzlarga oid ayrim misollarni izohlashda ayrim chalkashliklarga yoʻl qoʻyilgan. Masalan, koʻproq tovushga taqlid soʻzlarni harakat va holat tasvirini bildiruvchi soʻzlar bilan aralashtirib yuborish hollari uchraydi. Uning maqolasida yaltiroq, yalt-yult, lim-lim, gʻimir-gʻimir soʻzlarini, ocherklarida esa dikillamoq²¹ kabi soʻzlarni tovushga taqlid deb atashi fikrimizning isbotidir. Keltirilgan soʻzlarni

tovushga taqlid soʻz emas, holatga taqlid (obrazli) soʻzlar deb hisoblash kerak.

Gʻ.Abdurahmonovning umumiy tahriri ostida chop etilgan, E.Begmatov tomonidan yozilgan «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» asarida taqlidiy soʻzlar «Tasviriy soʻzlar» termini ostida berilib, nisbatan kengroq maʼlumotlar berilgan. Unda tasviriy soʻzlarga quyidagicha taʼrif beriladi: «Obyektiv olamdagi xilma-xil tovushlar hamda narsa va hodisalar harakatining obrazli holatlariga taqlid qilish orqali paydo boʻlgan soʻzlar tasviriy soʻzlar deb ataladi» Ishda tasviriy soʻzlar maʼno jihatidan ikkiga: taqlidiy soʻzlar va obrazli soʻzlar; tuzilishiga koʻra uchga: sodda, takroriy va juft tasviriy soʻzlarga boʻlib oʻrganilgan. Shuningdek, tasviriy soʻzlarning baʼzi fonetik xususiyatlari, tasviriy soʻzlarning soʻz yasash tizimidagi oʻrni, ulardagi otlashish (shov-shuv+i kabi) hodisasi va ularning muhim sintaktik vazifalari haqida fikr yuritilgan.

Ishda tasviriy soʻzlar boshqa soʻz turkumlari hisobiga boyimasligi, yangi tasviriy soʻzlar ularning oʻzidan maʼlum grammatik shakllar vositasida hosil qilinishini (shir-t-shirt, shir-q-shirq, shiq-ir-shiqir, shar-t-shirt kabi) tasviriy soʻzlarning morfologik belgisi sifatida talqin qilingan.

R.Qoʻngʻurov monografiyaning «Tasviriy soʻzlarning oʻrganilish tarixidan» deb nomlangan qismida turkologiyada tasviriy soʻzlarning oʻrganilishi haqida toʻxtalib, turkolog olimlarning tasviriy soʻzlar borasidagi qarashlariga u yoki bu darajada fikr bildiradi. «Tasviriy soʻzlarning umumiy xarakteristikasi» qismida tasviriy soʻzlar haqida umumiy fikrlar bildirib, taqlid soʻzlar borasida quyidagicha xulosaga keladi:

- a) o'zlarining leksik ma'nolariga ega;
- b) kishida umumiy taassurot hosil qilish darajasiga ko'tara oladi. Bir tilda gapiruvchi hamma kollektiv asosan ularni bir xilda tushunadi;
- c) o'zlariga xos qurilishga, formaga ega;
- d) sodda holda asosan yordamchi fe'llar bilan keladi;
- e) gapda ma'lum bo'lak vazifasini bajarib, boshqa gap bo'laklari bilan munosabatga kirisha oladi. Mana shu xususiyatga ega bo'lgan taqlidni so'z deb hisoblash mumkin.

Xulosa o'rnida, taqlid so'zlar har bir guruh yana ma'lum semantik maydonlarga birlashtirilgan. Tovushga taqlid so'zlar – jonli predmetlar tovushiga taqlid asosida:

kishilarning harakatlaridan paydo bo'lgan va turli hayvon, jonivorlar tovushlariga; jonsiz predmetlar tovushiga taqlid asosida: qattiq jismlar; har xil mexanizmlar, motorlar, transport kabilarning harakatidan va qurollardan o'q uzish paytida paydo bo'lgan; gazsimon predmetlar va suyuqliklar harakatidan paydo bo'lgan tovushlarga taqlid so'zlar tarzida umumlashtirilgan.

Ushbu sohada O'zbek tilshunos olimlari A.N.Kononov, U.Tursunov, J.Muxtorov, S.Usmonov va R.Qo'ng'urovlar o'zlarining ilmiy asarlari va ulardagi izlanishlari hamda tahlillari bilan o'rinli va asosli ma'lumotlar qoldirishgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi: Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik /G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. M ahm udov.T .: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. - 528 b.
2. Vosifiy. Badoe ul vaqoe (D ilovor tarjimasini. Qo'lyozma, O'zFA Sharqshunoslik instituti, inv. № 3344)
3. O'rta Osiyo tafsiri (Q o'lyozma, Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg b o'lim i, S— 197).